

**PEDAGOGIKA
ŚWIADECTWA**

BIBLIOTEKA PEDAGOGIKI IGNACJAŃSKIEJ

Seria pod red. Janusza Mólki

Zbigniew Marek SJ, Anna Walulik CSFN, *Pedagogika świadectwa.
Perspektywa antropologiczno-kerygmaticzna*

-
- Wit Pasierbek (red.), *Pedagogika ignacjańska wobec wyzwań współczesnego humanizmu / Ignatian Pedagogy for the Challenges of Humanism Today*
  - Anna Królikowska (red.), *Pedagogika ignacjańska: historia, teoria, praktyka*
  - Ewa Dybowska, *Wychowawca w pedagogice ignacjańskiej*
  - Zbigniew Marek SJ, *Pedagogika towarzyszenia. Perspektywa tradycji ignacjańskiej*

ZBIGNIEW MAREK SJ
ANNA WALULIK CSFN

PEDAGOGIKA ŚWIADECTWA

Perspektywa antropologiczno-
-kerygmaticzna

Wydawnictwo
Naukowe
Akademii
Ignatianum
w Krakowie

Kraków 2019

© Akademia Ignatianum w Krakowie, 2019

Recenzenci

ks. prof. dr. hab. Marian Nowak
prof. dr. hab. Bogusław Śliwerski

Publikacja dofinansowana ze środków przeznaczonych
na działalność statutową
Wydziału Pedagogicznego Akademii Ignatianum w Krakowie

Redakcja: Magdalena Jankosz
Projekt okładki: Jadwiga Mączka
Skład i łamanie: Jacek Zaryczny

ISBN 978-83-7614-386-6

Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 39 99 620
wydawnictwo@ignatianum.edu.pl
<http://wydawnictwo.ignatianum.edu.pl>

Dystrybucja: Wydawnictwo WAM
tel. 12 62 93 254-256 • faks 12 62 93 496
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

*Naszemu Wielkiemu Przyjacielowi
Księdzu Biskupowi Antoniemu Długoszowi
z okazji dwudziestej piątej rocznicy
otrzymania sakry biskupiej*
Autorzy

SPIS TREŚCI

Wstęp	11
1. Od opowieści o życiu do teorii pedagogicznej	17
1.1. Opowieść o życiu jako źródło wiedzy pedagogicznej	19
1.2. Badanie biografii w perspektywie paradygmatu podmiotowo-partycypacyjnego	21
1.3. Analiza kategorialna sposobem badania biografii – założenia i ustalenia proceduralne	25
1.4. Implikacje pedagogiczne przesłankami do budowy teorii	33
2. Ja – ty – oni – my. W zgodzie z sobą i innymi	37
2.1. Pryzmat postrzegania siebie i innych	39
2.2. Uczestnictwo w człowieczeństwie innego	70
2.3. Życie wychowawcą	78
2.4. Kto i kogo wychowuje?	85
3. Wczoraj – dziś – jutro. Chronos i Kairos codzienności	97
3.1. Kotwice temporalne punktowe i pasmowe	99
3.2. Kotwice temporalne feedbackowe	124
3.3. Kiedy wychowujemy (się)?	135
4. Gdzieś – tu – tam. „Nasz” świat	143
4.1. Miejsca dzieciństwa – źródła rozumienia własnej biografii	145
4.2. Horyzonty rozumienia własnej biografii	149
4.3. Miejsca znaczące	160
4.4. Gdzie wychowujemy (się)?	176

---

5. Sens – cel – nadzieja. Szczęśliwe życie	181
5.1. Religijne źródła wychowania	183
5.2. Antropologiczne źródła wychowania	206
5.3. Azymut na wychowanie	218
5.4. Po co wychowujemy (się)?	227
6. Od pedagogii służby do pedagogiki świadectwa	233
6.1. Służyć (z) radością	234
6.2. Składać świadectwo	242
6.3. Wychowywać to świadczyć. Pedagogika świadectwa w teorii i praktyce	250
Zakończenie	259
Aneks 1: List do Diogneta i jego przesłanie	263
Aneks 2: Bibliografia prac księdza biskupa dr. hab. Antoniego Długosza, prof. Ignatianum	283
Streszczenie: Pedagogika świadectwa. Perspektywa antropologiczno-kerygmaticzna	295
Summary: The Pedagogy of Witness. An Anthropological – Kerygmatic Perspective	299
Bibliografia	303
Indeks osób	321
Indeks rzeczowy	327

CONTENTS

Introduction	11
1. From the story of life to the pedagogical theory	17
1.1. The story of life as a source of the pedagogical knowledge	19
1.2. The research on biography in the perspective of the subjective-participatory paradigm	21
1.3. Categorical analysis as a way of analysing biography – assumptions and procedural arrangements	25
1.4. Pedagogical implications as the presumptions for constructing the theory	33
2. I – you – they – we. In agreement with oneself and others	37
2.1. In the light of perception of oneself and others	39
2.2. Participation in the humanity of the other	70
2.3. Life as a teacher	78
2.4. Who educates whom?	85
3. Yesterday – today – tomorrow. <i>Chronos</i> and <i>Kairos</i> of every-day life	97
3.1. Point and strand temporal anchors	99
3.2. Feedback temporal anchors	124
3.3. When do we bring up (ourselves)?	135
4. Somewhere – here – there. “Our” world	143
4.1. The places of childhood – the sources of understanding one’s own biography	145
4.2. The horizons of understanding one’s own biography	149
4.3. The significant places	160
4.4. Where do we bring up (ourselves)?	176

---

5. Meaning – goal – hope. Happy life	181
5.1. The religious sources of upbringing	183
5.2. The anthropological sources of upbringing	206
5.3. Focus on upbringing	218
5.4. What do we bring up (ourselves) for?	227
6. From the pedagogy of service towards the pedagogy of witness	233
6.1. To serve with joy	234
6.2. To give witness	242
6.3. Upbringing means witnessing. The pedagogy of witness in theory and practice	250
Conclusion	259
Appendix 1. <i>The Epistle to Diognetus</i> and its message	263
Appendix 2. The list of publications by Bishop Anthony Długosz	283
Summary	299
Bibliography	303
Index of persons	321
Index of subjects	327

WSTĘP

Inspiracji do napisania książki *Pedagogika świadectwa. Perspektywa antropologiczno-kerygmaticzna* dostarczyły nam rozmowy o tym, czym w rzeczywistości jest składane przez człowieka świadectwo, czego ono dotyczy, jak należy je przekazywać. Wówczas przyszła nam na myśl osoba biskupa Antoniego Długosza. To emerytowany biskup, który całe swoje życie związał z Częstochową. Tam się urodził 18 kwietnia 1941 roku; tam też uczęszczał do szkoły podstawowej oraz szkoły średniej. Po zdaniu matury podjął studia teologiczne w Wyższym Seminarium Duchownym Diecezji Częstochowskiej. Po ich ukończeniu – w roku 1965 – otrzymał święcenia kapłańskie i został skierowany przez biskupa do posługi duszpasterskiej. W latach 1965-1972 pełnił funkcję wikariusza w Wieruszowie, Maczkach i Radomsku. W kolejnych latach 1971-1993 pracował w Wydziale Katechetycznym Kurii Diecezjalnej jako wizytator katechizacji. W tym czasie organizował i kierował ośrodkiem dla narkomanów „Betania” w Mstowie. W latach 1974-1994 był dyrektorem Studium Katechetycznego, a następnie Kolegium Teologicznego w Częstochowie. W roku 1968 podjął w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie studia specjalistyczne w zakresie biblistyki, a później także katechetyki. Ich ukoronowaniem była obrona rozprawy doktorskiej, co nastąpiło w roku 1976. W roku 1994 uzyskał stopień naukowy

doktora habilitowanego. Jako wykładowca prowadził zajęcia w Studium Katechetycznym, Instytucie Teologicznym i Wyższym Seminarium Duchownym w Częstochowie oraz w Wyższym Seminarium Duchownym Diecezji Sosnowieckiej w Krakowie i w Kolegium Teologicznym w Sosnowcu, jak również w Wyższym Instytucie Katechetycznym i Akademii Ignatianum w Krakowie. Jest autorem wielu publikacji naukowych z zakresu katechetyki i bibliistyki, a także publikacji popularyzujących wiedzę biblijną i pomocy duszpasterskich. Ich wykaz czytelnik znajdzie w aneksie 2.

18 grudnia 1993 został mianowany biskupem pomocniczym diecezji częstochowskiej. Sakrę biskupią otrzymał z rąk ojca świętego Jana Pawła II 6 stycznia 1994 roku w Watykanie. W archidiecezji pełnił funkcję wikariusza generalnego od roku 1994 do 2016, a z ramienia Episkopatu Polski funkcję Krajowego Duszpasterza Młodzieży Nieprzystosowanej Społecznie (lata 1996-2016). Był członkiem Komisji Katechetycznej Episkopatu Polski, asystentem kościelnym Instytutów Świeckich oraz członkiem Komisji Episkopatu ds. Instytutów Życia Konsekwowanego i Stowarzyszeń Życia Apostolskiego.

Posługa biskupia siłą rzeczy domaga się zaangażowania duszpasterskiego. To jednak nie stoi na przeszkodzie do prowadzenia badań naukowych i publikowania ich wyników, co doskonale obrazuje bibliografia osiągnięć naukowych biskupa Długosza. Trudno jest wskazywać na szczególne punkty ciężkości w zakresie zaangażowań apostolskich, ale bezsprzecznie należy podkreślić, że szczególnymi grupami, do których kieruje swoją posługą, są dzieci i osoby „specjalnej troski”: niepełnosprawni, uzależnieni, chorzy (do dziś jest kierownikiem ośrodka rehabilitacyjnego dla narkomanów i alkoholików „Betania” w Mstowie k. Częstochowy i kapelanem Zakładu Kobiet Psychiczenie Chorych). Przez całe kapłańskie i biskupie życie związany jest z katechezą – najpierw jako wikariusz, a potem jako odpowiedzialny za formację katechetów i katechetyczną formację studentów. Znany jest w Polsce jako biskup „od dzieci” promujący kulturę inspirowaną Ewangelią podczas Mszy Świętych z udziałem dzieci, rekolekcji i związanych z nimi ewangelizacyjnych koncertów.

Nasze zainteresowanie biografią biskupa Antoniego wynika stąd, że czujemy się niejako spadkobiercami jego idei katechetycznej, która nie ogranicza się tylko do wymiaru religijnego, ale odnosi się do troski o rozwój człowieka we wszystkich jego wymiarach. Działalność biskupa Antoniego w naszym rozumieniu jest pedagogią świadectwa. To wewnętrzne odkrycie i doświadczenie zaowocowało próbą refleksji naukowej nad istotą świadectwa i jego przełożeniem na płaszczyznę pedagogiczną. O wartości takiej refleksji przekonuje łacińska sentencja: *verba docent, exempla trahunt* – słowa uczą, przykłady pociągają. Stąd też tytuł *Pedagogika świadectwa*.

Podczas prowadzonych analiz odkryliśmy, że narrator swoje rozumienie codzienności przedstawia w dwóch wymiarach: wierności Bogu i człowiekowi¹. Wiele o ich praktycznym zastosowaniu pisał wielki przyjaciel księdza biskupa Antoniego ksiądz profesor Roman Murawski², który uważał, że powinna ona inspirować i przenikać całe nauczanie katechetyczne. Wykazywał również, że wierność Bogu domaga się od człowieka dołożenia trudu umożliwiającego lepsze rozumienie Bożego objawienia. Wskazywał niezbędność odstąpienia od samego przekazu doktryny wiary (bo tą drogą można zubożyć przekaz treści wiary) po to, by nawiązywać osobowe relacje z Bogiem. W nich też upatrywał możliwość realnego towarzyszenia ludziom na ich drodze wiary, to znaczy prowadzenia ich do wiary coraz bardziej dojrzałej i doskonalej³. Drugi człon tej zasady „wierność człowiekowi” domaga się z kolei brania pod uwagę wszystkich tych czynników, które w sposób istotny wpływają na docieranie do osoby Boga i całej prawdy objawionej. Chodzi przy tym o to, by odbiorca Bożego orędzia o zbawieniu – o zaproszeniu człowieka do życia z Bogiem – był w stanie odkrywać łączące go z Bogiem relacje⁴. Realizacja tego założenia domaga się przyjęcia prawdy o człowieku, adresacie Bożego orędzia,

¹ Jej zasady przedstawiamy w rozdziale 2.

² R. Murawski, *Katecheza wierna Bogu i człowiekowi*, „Katecheta” 18 (1974), s. 196-201; tenże, *Etapy rozwoju katechezy*, „Ateneum Kapłańskie” 71 (1978), s. 63.

³ R. Murawski, *Katecheza wierna Bogu i człowiekowi*, art. cyt., s. 197-200.

⁴ A. Hajduk, *Katecheza i liturgia*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1999, s. 35-40.

że jest on osobą uwarunkowaną czynnikami psychicznymi, społecznymi, kulturowymi i religijnymi bez względu na to, czy jest tego świadomy, czy też nie⁵. Można przyjąć, że uwzględnianie możliwie całej palety ludzkich uwarunkowań rozwoju osoby sprzyjać będzie rozwojowi jej religijności, a w konsekwencji odkrywaniu ostatecznego sensu życia⁶. Dzisiaj pewnie autor ten dodałby i to, że można, a nawet należy się do niej odwoływać nie tylko w działalności katechetycznej, ale w całej działalności pedagogicznej. Z tego spostrzeżenia zrodził się podtytuł: *Perspektywa antropologiczno-kerygmaticzna*, a my zaczęliśmy poszukiwania takiej techniki badania narracji, która uwzględnia oba aspekty. Za najbardziej adekwatną uznaliśmy analizę kategoryjną, której zasady dla potrzeb badań pedagogicznych wypracowaliśmy na podstawie analizy strukturalnej biblijnych tekstów narracyjnych⁷. Analiza ta nie ma charakteru porządkowania kwestii teoretycznych ani chronologicznych, lecz pozwala odkrywać bogactwo doświadczeń i umożliwia badaczowi formułowanie przesłanek do budowy teorii. Dzieje się tak dzięki temu, że pokazanie faktów (*res gestae*) tworzy przestrzeń interpretacji (*res gestarum*).

Zasadę wierności Bogu i człowiekowi odkrywamy w działalności księdza biskupa Antoniego, analizując jego opowieść o życiu, której wysłuchał, a następnie przygotował w formie multimedialnej, Michał Tkaczyński; w wywiadzie rzece, który przeprowadził ks. Stanisław Jasionek, oraz muzycznej opowieści *Na ścieżkach czasu* wyśpiewanej przez księdza biskupa z okazji 50. rocznicy kapłaństwa. W opowiedzianych i wyśpiewanych doświadczeniach biograficznych odkryliśmy w biskupie Antonim

---

⁵ Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 1998, nr 167 (odtąd używać będziemy skrótu DOK. W dokumentach Kościoła katolickiego nie podaje się stron, lecz numery dokumentu).

⁶ A. Hajduk, *Katecheza i liturgia*, dz. cyt., s. 48; R. Murawski, *Potrzeba antropologicznego ukierunkowania na katechezę*, „Katecheta” 19 (1975)4, s. 165.

⁷ Proces ten opisujemy w rozdziale 1.

człowieka artystę z „iskrą transcendentnej mądrości”⁸, który jest świadkiem, twórcą i inspiratorem.

Świadkiem, bo przeżył doświadczenie spotkania; twórcą, bo wyraża je w różnych formach ekspresji za pomocą posiadanych talentów, kompetencji i sprawności; inspiratorem, bo zachęca odbiorcę do jego własnej aktywności⁹.

Podjęcie w refleksji pedagogicznej wiodących założeń podwójnej zasady wierności może dostarczać nowych impulsów do wspierania osoby w odkrywaniu i uznawaniu za ważne łączących ją relacji z Bogiem. To z kolei domaga się zwracania uwagi na wszystkie elementy, jakie wchodzą w grę przy wspomagananiu osiągnięcia przez nią dojrzałości. Służyć temu winna troska o integralną formację osoby, która potrzebuje wielowymiarowego, w tym także religijnego wsparcia w stawianiu się człowiekiem przez duże C.

Przedstawione przemyślenia, a także wskazane założenia zmierzają do tego, aby podjąć próbę wyjaśnienia znaczenia świadectwa w kontekście działalności wychowawczej. Wydaje się, że analiza opowieści biskupa Antoniego o własnym życiu dostarcza doskonałego materiału do zwrócenia uwagi nie tylko na ważność samego świadectwa, ale przede wszystkim na różne konteksty, w jakich jest ono przekazywane. W prowadzonych analizach przekaz ten łączymy z osobami, które pozostają z sobą w ścisłych relacjach, a także ze środowiskiem i czasem, w jakim przychodzi człowiekowi żyć, a wreszcie z wartościami, które dzięki tym okolicznościom do niego docierają i nadają konkretny kierunek własnemu życiu. Idąc tym tokiem rozumowania, zmierzać będziemy do wskazania istotnych punktów stanowiących podstawę teorii, którą nazwaliśmy pedagogiką świadectwa. Przyjmujemy za Mieczysławem Malewskim, że teoria

---

⁸ W. Kawecki, *Teologia piękna na przykładzie twórczości Caravaggia*, w: *Chrześcijańska kultura. Myśl i Edukacja*, red. B. Bogołębska i M. Worsowicz, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2016, s. 62.

⁹ A. Bach, *Piękno jako obszar towarzyszenia wychowawczego*, w: *Służyć (z) miłością*, red. R. Ceglarek, Z. Marek, N. Pikuła, A. Walulik, Wydawnictwo Regina Poloniae, Częstochowa 2019, s. 403-414.

to system „twierdzeń, praw i prawidłowości wyjaśniających związki i zależności pomiędzy elementami konstytuującymi przedmiot poznania”¹⁰, którym – w tym przypadku – jest fenomen świadectwa.

Mamy świadomość, że nasze rozważania wcale nie muszą być odpowiedziami na pytania czytelników niniejszej publikacji. Naszym zamiarem nie jest też narzucanie komukolwiek własnych przekonań ani też własnego punktu widzenia, dlatego w wielu miejscach oddajemy głos samemu narratorowi, aby w refleksję nad proponowaną problematyką mógł się włączyć każdy czytelnik.

---

¹⁰ M. Malewski, *Andragogika w perspektywie metodologicznej*, Wydawnictwo UWr., Wrocław 1999, s. 3.

Streszczenie

PEDAGOGIKA ŚWIADECTWA. PERSPEKTYWA ANTROPOLOGICZNO-KERYGMATYCZNA

Inspiracją do powstania publikacji *Pedagogika świadectwa. Perspektywa antropologiczno-kerygmaticzna* stały się rozmowy o tym, czym jest składane świadectwo, czego ono dotyczy, jak należy je przekazywać. W związku z tym podjęta została refleksja naukowa nad istotą świadectwa i możliwościami jego przełożenia na płaszczyznę pedagogiczną, zarówno w wymiarze teoretycznym, jak i praktycznym. Źródłem prowadzonych badań stała się opowiedziana i wyśpiewana przez biskupa Antoniego Długosza opowieść o jego życiu. Stanowi ona na tyle bogaty materiał narracyjny, że można było podjąć analizy wpisujące się w nurt pedagogicznych badań biograficznych. W badaniach prowadzonych techniką analizy kategoryjnej odkrywamy aktorów, którzy pozostają w ścisłych relacjach z sobą, a także ze środowiskiem, w jakim przychodzi człowiekowi żyć w określonym czasie, a wreszcie z wartościami i oczekiwaniami, które dzięki synergii ujawniającej się w tych okolicznościach nadają życiu nową jakość.

Charakterystycznym wymiarem badanego źródła jest to, że jej narrator ukazał własne rozumienie codzienności w dwóch wymiarach: religijnym i naturalnym, co jest odzwierciedleniem promowanej w katechetyce podwójnej zasady wierności Bogu i człowiekowi. W myśl tej zasady promowanie wierności

Bogu domaga się od człowieka dołożenia trudu umożliwiającego lepsze rozumienie Bożego objawienia. Natomiast wierność człowiekowi domaga się uwzględnienia możliwie wszystkich czynników, które w sposób istotny wpływają na docieranie człowieka do osoby Boga i nawiązywanie z Nim osobowych relacji. Realizacja tego założenia domaga się przyjęcia, że człowiek – adresat Bożego orędzia – jest osobą uwarunkowaną czynnikami psychicznymi, społecznymi, kulturowymi i religijnymi bez względu na to, czy jest tego świadoma, czy też nie. Wszystko to ma ułatwiać mu poznanie ostatecznego sensu swego życia. Podczas analiz odkryliśmy, że zasada ta jest wiodącą ideą w katechezie, ale także we wszelkich działaniach pedagogicznych inspirowanych chrześcijaństwem.

Idąc tym tokiem rozumowania wskazaliśmy istotne elementy stanowiące podstawę teorii, którą rozumiemy jako system twierdzeń, praw i prawidłowości wyjaśniających związki i zależności pomiędzy elementami konstytuującymi przedmiot poznania, którym jest fenomen świadectwa. Teorię tę nazwaliśmy pedagogiką świadectwa. Przy jej wypracowaniu posłużyliśmy się *biographical method*, którą posługują się badacze w obrębie jakościowej strategii badawczej, co w pedagogice oznacza, że wiedza o wychowaniu budowana jest na dwóch, wzajemnie się przenikających warstwach: faktograficznej oraz indywidualnej i symbolicznej. Natomiast podstawą prowadzonych analiz uczyniliśmy dwie perspektywy: antropologiczną i kerygmatyczną, co umożliwiło prowadzenie badań w nurcie paradygmatu podmiotowo-partycypacyjnego.

Prowadzone analizy materiału źródłowego i interpretacje pozwoliły na wyprowadzenie teorii, którą nazwaliśmy pedagogiką świadectwa:

- Rzeczywistość opowiedziana przez biskupa Antoniego zainspirowała do jej interpretacji w perspektywie kerygmatyczno-antropologicznej, głównie z tego powodu, że sam narrator objaśnia poszczególne aspekty swojego życia, odwołując się do zasady wierności Bogu i człowiekowi. Posługując się zasadami analizy kategoryjnej, odkryliśmy, że życie biskupa Antoniego charakteryzuje

służba (z) radością realizowana na różne sposoby. Na dwa główne jej rodzaje wskazuje przyimek „z” ujęty w nawias. Po pierwsze, chodzi o składanie świadectwa poprzez służbę pełnioną bez przymusu, znużenia czy niechęci oraz o wykorzystanie radosnego usposobienia w służbie Bogu i człowiekowi. Refleksja nad takim rozumieniem służby prowadzona w perspektywie antropologiczno-kerygmaticznej doprowadziła nas do przekonania, że na jej podstawie można wyprowadzić przesłanki do budowy teorii wychowania.

- Świadectwo ze swej natury zakłada wzajemne osobowe odniesienie podmiotów wychowania, a w perspektywie antropologiczno-kerygmaticznej umożliwia uwzględnienie trzeciego podmiotu, jakim jest transcendencja – w rozumieniu chrześcijan osobowy Bóg. W praktyce działanie zgodne z zasadami pedagogiki świadectwa polega na dzieleniu się z innymi znalezionym pokojem, szczęściem czy innymi zinterioryzowanymi wartościami. Ustalono również, że wartością, do której zmierza wychowanie realizowane w myśl zasad pedagogiki świadectwa, jest miłość. Drogę do jej osiągnięcia buduje poszukiwanie prawdy i dzielenie się nią; czynienie dobra niezależnie od okoliczności i czasu oraz odkrywanie piękna w sobie, innych ludziach i otaczającym świecie, a w konsekwencji uznanie, że ostateczną PRAWDĄ, DOBREM i PIĘKNEM jest Bóg.
- Pedagogika świadectwa zakłada, że wychowawca będzie dla wychowanka autorytetem, czyli osobą, która uzewnętrznia zgodność tego, co myśli, czuje i robi. Jej rolą jest towarzyszenie wychowankowi w procesie jego integralnego rozwoju, co w praktyce oznacza tworzenie przestrzeni doświadczenia „troski ostatecznej”. Doświadczenie to ma budzić radość z możliwości wspólnotowego osiągnięcia celów. Chodzi o to, by działania wszystkich uczestników procesu wychowania były autentyczne i twórcze, ale też o to, by respektowały nową wiedzę o człowieku i inne osiągnięcia naukowe. Należy swoim życiem pokazywać, jak w odkrywaniu tajemnicy Boga wykorzystywać

współczesne technologie i nie zamykać Ewangelii w „skansenie” czy „zakrystii”.

- Wypracowana teoria pedagogicznego świadectwa spełnia wszystkie trzy funkcje przypisywane teoriom pedagogicznym: diagnostyczną, oceniającą i prognostyczną. Funkcję diagnostyczną pedagogika świadectwa realizuje poprzez docenienie wymiaru duchowego w człowieku, a realizując funkcję oceniającą, uwrażliwia na świat wartości poprzez refleksję nad sposobami ich interioryzowania i uzewnętrzniania zgodnie z posiadanym potencjałem rozwojowym. Natomiast funkcja prognostyczna wyraża się w odkrywaniu znaczenia „troski ostatecznej” dla integralności osoby. Z perspektywy antropologicznej funkcje te wynikają z zasad personalizmu, a z perspektywy kerygmaticznej z rozumienia znaczenia religii dla wychowania do życia w miłości, a więc życia szczęśliwego.

Summary

THE PEDAGOGY OF WITNESS.

AN ANTHROPOLOGICAL – KERYGMATIC
PERSPECTIVE

The inspiration for the publication: *The Pedagogy of Witness. An Anthropological – Kerygmatic Perspective* has been drawn from the talks about what a confessed witness is, what it is about, and how it should be passed on. Based on such a discussion, scientific reflection was taken up upon the essence of the witness and the possibility of transferring it into the pedagogical domain, both in the theoretical and practical dimension. The source of the research was the story of Bishop Anthony Długosz's life, which he himself told and sang. The story provides such a rich narrative material that it was possible to make analyses that belong to the pedagogical stream of the biographical research. In the research conducted with the technique of categorial analysis we discover the actors, who are in close relationships with each other, with the environment, which is the habitat of the man living in a certain period of time, and with values and expectations, which – thanks to the synergy revealing itself in those circumstances – give life a new quality.

The characteristic feature of the researched source is that its narrator has shown his own understanding of everyday reality in two dimensions: religious and natural, which, in catechetics, is a reflection of the twofold principle of faithfulness to God and

man. According to this principle, the promotion of the faithfulness to God requires the man's effort to better understand God's revelation. The faithfulness to man requires considering the maximum possible number of factors which, in a significant way, influence the man's reaching God and making personal relationships with Him. The accomplishment of this assumption is based on the statement that the man – the addressee of God's message, is a person determined by psychical, social, cultural, and religious factors, whether he/she is conscious of it or not. All these things are to facilitate the discovery of the person's meaning of life. During the analysis we have discovered that this principle is the main idea in catechesis, as well as in all the pedagogical activities inspired by Christianity.

Such thinking led us to indicate the crucial elements that are the fundamentals of the theory which we understand as a system of claims, laws and regularities demystifying the correlations and relations between the elements constituting the subject of cognition which is the phenomenon of the witness. We have named this theory the pedagogy of witness. Working on it, we used the biographical method applied by the researchers in the field of the qualitative research strategy, which, in pedagogy, means that the knowledge of upbringing is built on two mutually permeating layers: factographic, as well as individual and symbolic one. What is more, our basis for the analyses we carried out included two perspectives: anthropological and kerygmatic one, which made it possible for us to carry out the research in the stream of subjective-participatory paradigm.

Our analyses of the source material and interpretations allowed us to construct the theory that we have named the pedagogy of witness:

- The reality described by Bishop Anthony inspired us to interpret his life in the kerygmatic-anthropological perspective, mainly because of the fact that the narrator himself explicates particular aspects of his life with reference to the principle of faithfulness to God and man. Using the principles of categorial analysis, we have discovered that the life of Bishop Anthony is characterized by serving people with

joy, in many different ways. The two main kinds of such service are determined by the expression “with joy.” First, it means being a witness through service provided without any compulsion, weariness or unwillingness. Second, it means using Bishop’s joyfulness to serve God and people. The reflection upon such understanding of service, carried out in the anthropological-kerygmatic perspective, has led us to the belief that on its basis we can form the assumptions for constructing the theory of upbringing.

- The witness as such assumes personal mutual references of the subjects of upbringing, and in the anthropological-kerygmatic perspective it makes it possible to consider the third subject, which is transcendence – in the Christian understanding: a personal God. In practice, acting according to the principles of the pedagogy of witness means sharing one’s peace, happiness or other interiorized values with other people. We have also determined that the value to which the upbringing fulfilled according to the principles of the pedagogy of witness is directed – is love. The way of achieving it is based on seeking the truth and sharing it with others; doing the good regardless of circumstances and time; as well as discovering the beauty in oneself, other people and in the surrounding world, and – in consequence – acknowledging that God is the definite TRUTH, GOOD and BEAUTY.
- The pedagogy of witness assumes that the teacher is the authority for the pupil, which means that the teacher expresses the consistency of what he/she thinks, feels, and does. His/her role is to accompany the pupil in the process of his/her integral development, which, in practice, means creating the space for experiencing “the ultimate care.” Such experience is to raise joy from the possibility to achieve goals together with other people. It means that the activities performed by all the participants of the upbringing process should be authentic and creative, but it is also important for those activities to respect the new knowledge of the man and other scientific achievements. Such way of

teaching is about showing, with one's own life, how to use modern technologies in discovering the mystery of God, without closing the Gospel in the "museum" or "sacristy."

- Our theory of the pedagogy of witness performs all three functions characteristic of the pedagogical theories: diagnostic, evaluative and prognostic one. The diagnostic function is performed by the pedagogy of witness through the appreciation of the man's spiritual dimension. Its evaluative function makes the man more sensitive to the world of values through the reflection upon the ways of their interiorization and externalization in accordance with the individual developmental potential. Furthermore, the prognostic function is reflected in discovering the meaning of "the ultimate care" for the integrity of a person. From the anthropological perspective, these functions emerge from the principles of personalism, and from the kerygmatic perspective – they emerge from understanding the meaning of religion for education for life full of love, i.e. happy life.

BIBLIOGRAFIA

- A piękno świeci w ciemności. Z biskupem Michałem Janochą rozmawia Ewa Kiedio*, Biblioteka Więzi, Warszawa 2017.
- Ambrogetti F., Rubin S., *Jezuita papież Franciszek. Wywiad rzeka z Jorge Bergoglio*, Dom Wydawniczy Rafael, Kraków 2013.
- Analiza transakcyjna w edukacji*, red. J. Jagieła, Wydawnictwo AJD, Częstochowa 2011.
- Andrzejuk A., *Prawda o dobru. Problem filozoficznych podstaw etyki tomistycznej*, Edycja internetowa wydania pierwszego, Warszawa 2000.
- Ankeramit F., *Narracja, reprezentacja, doświadczenie. Studia z torii historiografii*, Wydawnictwo Universitas, Kraków 2004.
- Antropologiczna pedagogika ogólna*, red. M. Nowak, P. Magiera, I. Szewczyk, Wydawnictwo Gaudium, Lublin, 2010.
- Aporie czasu*, red. P. Orlik, Wydawnictwo UAM, Poznań, 2011.
- Baacke D., Schulze Th., *Aus Geschichten lernen. Zur Einübung pädagogischen Verstehens*, Juventa Verlag, Weinheim–München 1993.
- Bagrowicz J., *Edukacja religijna współczesnej młodzieży*, Wydawnictwo UMK, Toruń 2000.
- Bagrowicz J., *Towarzyszyć wzrastaniu. Z dyskusji o metodach i środkach edukacji religijnej młodzieży*, Wydawnictwo UMK, Toruń 2006.

- Barker R., *Case*MethodSM. Modelowanie związków encji*, WNT, Warszawa 2005.
- Benedykt XVI, *Trwajcie mocni w wierze. Pielgrzymka do Polski*, Wydawnictwo KAI, Warszawa 2006.
- Bierdiajew M., *Sens twórczości*, Wydawnictwo Antyk, Kęty 2001.
- Biesinger A., *Die Begründung sittlicher Werte und Normen im Religionsunterricht*, Patmos Verlag, Düsseldorf 1979.
- Bitter G., *Leben im österlichen Vertrauen. Von der Identität des Christlichen*, „Horyzonty Wychowania” 2/2003 (4), s. 57-75.
- Bogdalczyk M., *Wiara jako troska ostateczna. W nawiązaniu do myśli Paula Tillicha*, „Logos i Ethos” 2 (2012) 33, s. 83-108.
- Boschki R., *Einführung in die Religionspädagogik*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2017.
- Brezinka W., *Wychowanie i pedagogika w dobie przemian kulturowych*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2005.
- Brezinka W., *Wychowywać dzisiaj. Zarys problematyki*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2007
- Buber M., *Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1992.
- Buchta R., *Mistagogia w polskiej refleksji i praktyce katechetyczno-duszpasterskiej po II Soborze Watykańskim*, Wydawnictwo Teologiczne UŚ, Katowice 2017.
- Buckley M.J., *Ateizm w sporze z religią*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009.
- Budziszewska M., Olender E., Gołuchowska M., Kocik D., Mućka J., *Pamięć szkoły PRL-u. Badanie z wykorzystaniem technik narracyjnych*, „Psychologia Wychowawcza” 7 (2015).
- Charytański J., *Katecheza a doświadczenie religijne*, „Ateneum Kapałskie” 71 (1978), s. 386-405.
- Charytański J., *W kręgu zadań i treści katechezy*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1992.
- Chen Pin-Shan P., *The Entity-Relationship Model-Toward a Unified View of Data*, ACM Transactions on Database Systems, Vol. 1, No. 1, March 1976, s. 9-36 (dostęp: 05.07.2018).
- Chlewiński Z., *Dojrzałość: osobowość, sumienie, religijność*, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1991.

- Chodkowska M., *Metoda biograficzna wobec wyzwań pedagogiki specjalnej*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” 18 (1/2014).
- Chrześcijańska kultura. Myśl i edukacja*, red. B. Bogołębska i M. Worsowicz, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2016.
- Cichoń W., *Wartości, człowiek, wychowanie*, Wydawnictwo UJ, Kraków 1996.
- Cichosz, W., *Pedagogia wiary we współczesnej szkole katolickiej*, Wydawnictwo Typo 2, Warszawa 2010.
- Cichosz W., *Wychowanie chrześcijańskie wobec postmodernistycznej prowokacji*, Zakłady Graficzne im. KEN SA, Gdańsk 2001.
- Ciechowska M., Szymańska M., *Wybrane metody jakościowe w badaniach pedagogicznych. Część I*, Akademia Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków 2017.
- Codex iuris canonici. Kodeks Prawa Kanonicznego*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 1984.
- Czas i miejsce w biografii. Aspekty edukacyjne*, red. E. Dubas, A. Gutowska, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2017.
- Człowiek – wychowanie – kultura. Wybór tekstów*, red. F. Adamski, Wydawnictwo WAM, Kraków 1993.
- Descartes R., *Listy do księżniczki Elżbiety*, PWN, Warszawa 1995.
- Divarkar P., *Droga wewnętrznego poznania*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2002.
- Długosz A., *Jak przygotowywać i oceniać katechezę*, Wydawnictwo Regina Poloniae, Częstochowa 1997.
- Drogi edukacyjne i ich biograficzny wymiar*, red. E. Dubas, O. Czerniawska, Biblioteka Edukacji Dorosłych, Warszawa 2002.
- Dyczewski L., *Miejsce i funkcja wartości w kulturze*, „Keryks” 7 (2008), s. 57-88.
- Dyrek K., *Integralność w formacji kapłańskiej. Implikacje i wnioski dla projektów formacyjnych sformułowanych w nowym „Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis”*, „Formatio Permanens” 2017 (17), s. 19-30.
- Dziewiecki M., *Wychowanie w dobie ponowoczesności*, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2002.
- Dziewulski G., *Teologiczne rozumienie świadectwa*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 1997, 6, s. 287-306.

- Edukacja – jest w niej ukryty skarb. Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji do spraw Edukacji dla XXI wieku pod przewodnictwem Jacques'a Delorsa*, Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, Warszawa 1998.
- Edukacja alternatywna. Dylematy teorii i praktyki*, red. B. Śliwerski, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 1992.
- Edukacja ustawiczna w Polsce i na świecie*, red. E. Jagiełło, R. Matysiuk, U. Tyluś, Siedleckie Towarzystwo Naukowe, Siedlce 2013.
- Edwards R., Usher R., *Globalisation and Pedagogy. Space, place and identity*, Routledge Taylor & Francis Group, London and New York 2007.
- Encyklopedia aksjologii pedagogicznej*, red. K. Chałas, A. Maj, Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, Radom 2016.
- Encyklopedia katolicka*, t. IV, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, TN KUL, Lublin 1989.
- Encyklopedia katolicka*, t. V, red. L. Bieńkowski i in., TN KUL, Lublin 1989.
- Encyklopedia katolicka*, t. VII, red. J. Duchniewski, TN KUL, Lublin 1997.
- Encyklopedia katolicka*, t. VIII, red. B. Migut, TN KUL, Lublin 2000.
- Encyklopedia katolicka*, t. XVI, red. E. Gigilewicz, TN KUL, Lublin 2012.
- Encyklopedia katolicka*, t. XVII, red. S. Wilk, TN KUL, Lublin 2012.
- Encyklopedia katolicka*, t. XIX, red. E. Gigilewicz, TN KUL, Lublin 2013.
- Encyklopedia pedagogiczna*, red. W. Pomykało, Fundacja Innowacja, Warszawa 1993.
- Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. III, red. T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2004.
- Ewangelizować czy katechizować?*, red. S. Dziekoński, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 2002.
- Fides et ratio. W poszukiwaniu ideału człowieka XXI wieku*, red. I. Mroczkowski, E.A. Wesołowskiego, Wydawnictwo Novum, Płock 2001.
- Finke M., *Pedagogika wiary*, Wydawnictwo Święty Wojciech, Poznań 1996.

- Fowler J., *Becoming adult, becoming Christian. Adult development and Christian faith*, Harper & Row, Toronto 1984.
- Fowler J., *Stages of Faith. The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*, Harper & Row Publishers, San Francisco 1981.
- Fulghum R., *Wszystkiego, co naprawdę muszę wiedzieć nauczyłem się w przedszkolu*, Wydawnictwo KOS, Katowice 2008.
- Gałdowa A., Nelicki A., *O możliwościach i warunkach bycia twórczym z perspektywy aksjologicznej teorii wartości*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Psychologiczne” 1993, z. 8, s. 7-28.
- Gałkowski S., *Długomyślność. Wprowadzenie do filozofii wychowania*, Akademia Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków 2016.
- Goliszek P.T., *Personalistyczny wymiar katechezy*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2016.
- Granat W., *Fenomen człowieka. U podstaw humanizmu chrześcijańskiego*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2007.
- Griffith J.L., Griffith M.E., *Odkrywanie duchowości w psychoterapii*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2008.
- Grom B., *Psychologia wychowania religijnego dzieci w wieku przedszkolnym, szkolnym oraz młodzieży*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011.
- Grzywak-Kaczyńska M., *Trud rozwoju*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1988.
- Gurba E., Krysztofik J., Walulik A., *„Zarządzanie sobą” u progu wchodzenia w dorosłość*, „Edukacja Ustawiczna Dorosłych” 1/2017, s. 131-137.
- Hajduk A., *Katecheza i liturgia*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1999.
- Halik T., *Cierpliwość wobec Boga*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 117.
- Hansemann G., *Wychowanie religijne*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1988.
- Homplewicz J., *Etyka pedagogiczna*, Wydawnictwo WSP, Rzeszów 1996.

- Horowski J., *Paedagogia perennis w dobie postmodernizmu. Wychowawcze koncepcje o. Jacka Woronieckiego a kultura przełomu XX i XXI wieku*, Europejskie Centrum Edukacji, Toruń 2007.
- Horowski J., *Podmiotowość w pedagogice chrześcijańskiej o inspiracji tomistycznej*, „*Paedagogia Christiana*” 2009 (2)24, s. 63-78.
- Horowski J., *Wychowanie moralne według pedagogiki neotomistycznej*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2015.
- Ignatian pedagogy for the challenges of humanism today. Pedagogika ignacjańska wobec wyzwań współczesnego humanizmu*, Wydawnictwo WSF-P „*Ignatianum*”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2008.
- Illeris K., *Trzy wymiary uczenia się*, Wydawnictwo DSWE, Wrocław 2006.
- Inicjacje. Społeczne znaczenie sytuacji liminarnych w rytach przejścia*, red. J. Sieradzan, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006.
- Jacyniak A., Płużek Z., *Świat ludzkich kryzysów*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1997.
- Jak sobie z tym poradzić?*, red. W. Szewczyk, Wydawnictwo Biblos, Tarnów 1994.
- Jałowiecki B., *Reguły działania w społeczeństwie i w nauce*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002.
- Jan Paweł II, *Encyklika Fides et ratio*, Watykan 1998.
- Jan Paweł II, *Encyklika Ut unum sint*, Watykan 1995.
- Jan Paweł II, *Wierzę w Boga Ojca Stworzyciela*, Libreria Editrice Vaticana, Watykan 1987.
- Jeanrond W.G., *Hermeneutyka teologiczna. Rozwój i znaczenie*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1999.
- Jestem świadkiem Chrystusa w Kościele. Podręcznik do religii dla I klasy liceum i technikum*, seria: *Drogi świadków Chrystusa*, red. A. Hajduk, A. Walulik, Wydawnictwo WAM, Kraków 2002.
- Kamiński S., *Światopogląd. Religia. Teologia*, TN KUL, Lublin 1998.
- Katechese. Gemeinde. Ein Werkbuch*, red. B. Dreher, Verlag Styria, Graz-Wien-Koln 1970.
- Katechetyka i katecheza u progu XXI wieku*, red. A. Kiciński, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 2007.
- Katecheza Kościoła w świetle Dyrektorium ogólnego o katechizacji*, red. A. Hajduk, Wydawnictwo WAM, Kraków 1999.

- Katechizacja różnymi metodami*, red. M. Majewski, Inspektorat Towarzystwa Salezjańskiego, Kraków 1994.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 1994.
- Kisiel-Dorohinicka C., Walulik A., *Narracyjne i etyczne rozumienie tożsamości osoby w badaniach biograficznych. Perspektywa Paula Ricoeur'a* (w druku).
- Knowles M.S., Holton E.F., Swanson R.A., *Edukacja dorosłych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Kochel J., Marek Z., *Pedagogia biblijna w katechezie*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2012.
- Koczanowicz L., *Pedagogika miejsca*, Wydawnictwo DSW, Wrocław 2006.
- Konferencja Episkopatu Polski, *Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2001.
- Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 1998.
- Konstytucje, dekrety, deklaracje*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 2002.
- Kowalczyk S., *Teoria poznania*, Wydawnictwo Diecezjalne, Sandomierz 1997.
- Körtner U.H.J., *Wiederkehr der Religion? Das Christentum zwischen neuer Spiritualität und Gottvergangenheit*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 2006.
- Kręcidło J., *Świadectwo Boga Ojca o Jezusie w Ewangelii wg św. Jana*, „*Verbum Vitae*” 27 (2015) s. 147-167.
- Kryzstofik J., Piestrzyńska A., Walulik A., *Strukturalna analiza biblijnych tekstów narracyjnych – implikacje pedagogiczne*, „*Jakościowe Badania Pedagogiczne*” 2016, t. 1, nr 1, <https://wnus.edu.pl/jbp>
- Kryzstofik J., Walulik A., *Edukacja religijna i jej miejsce w ponowoczesności*, „*Studia Katechetyczne*” 2016 (12), s. 35-50.
- Kryzstofik J., Walulik A., *Między ignorancją a eksperckością. Edukacja religijna w kształtowaniu codzienności dorosłych*, Edycja św. Pawła, Częstochowa 2016.
- Kultura a rozwój*, red. J. Hausner, A. Karwińska, J. Purchla, Naukowe Centrum Kultury, Warszawa 2013.

- Kunstmann J., *Rückkehr der Religion. Glaube, Gott und Kirche neu verstehen*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 2010.
- Kurantowicz E., *Badanie lokalnych kontekstów uczenia się. Wybrane (andragogiczne) uzasadnienia i spory*, „*Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*” 2006 (2) 34.
- Ladaria L.F., *Wprowadzenie do antropologii teologicznej*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2002.
- Lalak D., *Życie jako biografia. Podejście biograficzne w perspektywie pedagogicznej*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2010.
- Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, Wydawnictwo M, Lublin – Kraków 2002.
- Leksykon pedagogiki religii*, red. C. Rogowski, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 2007.
- Leksykon religii*, red. F. König, H. Waldenfels, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 1997.
- Leksykon socjologii religii. Zjawiska – badania – teorie*, red. M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Mariański, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 2004.
- Leksykon socjologii religii. Zjawiska – badania – teorie*, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 2004.
- Leksykon teologii pastoralnej*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2006.
- Leon-Dufour X., *Słownik Nowego Testamentu*, Wydawnictwo Święty Wojciech, Poznań 1986,
- Lexikon der Pädagogik*, Herder, Freiburg–Basel–Wien 1971.
- Lexikon der Pastoraltheologie*, red. von F. Klostermann, K. Rahner, J. Schild, Herder, Freiburg–Basel–Wien 1972.
- Lombaerts H., *Edukacja z perspektywy europejskiej*, „*Horyzonty Wychowania*” 2002/2 (3), 165-179.
- Lowney Ch., *Heroiczne przywództwo. Tajemnice sukcesu firmy istniejącej ponad 450 lat*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2015.
- Łobocki M., *Wychowanie moralne w zarysie*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2002.
- Majewski M., *Antropologiczna koncepcja katechezy*, Poligrafia Salezjańska, Kraków 1995.
- Majewski M., *Spotkania katechezy z teologią*, Poligrafia Salezjańska, Kraków 1995.

- Majewski M., *Wartości antropologiczne i kerygmaticzne we współczesnej katechezie*, „Katecheta” 19 (1975) 4, s. 143-155.
- Majka J., *Socjologia parafii. Zarys problematyki*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1969.
- Malewski M., *Andragogika w perspektywie metodologicznej*, Wydawnictwo UWr., Wrocław 1999.
- Malewski M., *Od nauczania do uczenia się. O paradygmatycznej zmianie w andragogice*, Wydawnictwo DSW, Wrocław 2010.
- Malewski M., *Teorie andragogiczne. Metodologia teoretyczności dyscypliny naukowej*, Wydawnictwo UWr., Wrocław 1998.
- Mała ojczyzna. Kultura, Edukacja Rozwój lokalny*, red. W. Theiss, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2001.
- Mały słownik teologiczny*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1987.
- Marek Z., *Autonomia pedagogiki religii*, „Studia Katechetyczne” 2016 (12), s. 19-33.
- Marek Z., *Biblia w katechetycznej posłudze słowa*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1998.
- Marek Z., *Katecheza i liturgia w świetle „Dyrektorium ogólnego o katechizacji”*, „Collectanea Theologica” 68 (1998) 3, 57-65.
- Marek Z., *Kurs biblijny*, z. 2, Wydawnictwo WAM, Kraków 1993.
- Marek Z., *O korzystaniu z Pisma Świętego w głoszeniu zbawczego orędzia*, „Horyzonty Wiary” 6 (1995)3, s. 53-55.
- Marek Z., *O kształtowaniu obrazu Boga*, „Horyzonty Wiary” 1991, z. 7, s. 29-46.
- Marek Z., *Pedagogika towarzyszenia. Perspektywa tradycji ignacjańskiej*, Wydawnictwo Ignatianum, Kraków 2017.
- Marek Z., *Podstawy i założenia katechetyki fundamentalnej*, Wydawnictwo WSF-P „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2007.
- Marek Z., *Podstawy wychowania moralnego*, Wydawnictwo WSF-P „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2005.
- Marek Z., *Religia pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2014.
- Marek Z., *Wychować do wiary*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1996.

- Marek Z., Szczęsny M., Szołdra B., Warchał T., *Bóg w przedszkolu i szkole. Zarys katechezy przedszkolnej i wczesnoszkolnej*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2000.
- Marek Z., Walulik A., *Ewangelia inspiracją dla nauk o wychowaniu*, „Horyzonty Wychowania” (tekst przyjęty do druku, ukaze się w 2019 r.).
- Marszałek L., *Duchowość dziecka. Znaczenie, perspektywy, konteksty w pedagogice przedszkolnej*, Szkoła Wyższa im. Bogdana Jańskiego, Warszawa 2013.
- Martin J., *Jezuicki przewodnik po prawie wszystkim. Duchowość twojej codzienności*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2017.
- Mendel M., *Pedagogika miejsca i animacja na miejsce wrażliwa*, Wydawnictwo DSW, Wrocław 2006.
- Merton Th., *W natarciu na niewypowiadane*, Wydawnictwo Homini, Bydgoszcz 1977.
- Meurer T., *Duchowość jako zamiennik religii? Wyprawy w mgliste pogranicze religii i duchowości*, „Keryks” 2011 (10), s. 147-159.
- Michalski J., *Edukacja i religia jako źródło rozwoju egzystencjalno-kognitywnego. Studium hermeneutyczno-krytyczne*, Wydawnictwo UMK, Toruń 2004.
- Mikołajczuk A., *Obraz radości we współczesnej polszczyźnie*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa 2009.
- Milerski B., *Hermeneutyka pedagogiczna. Perspektywy pedagogiki religii*, Wydawnictwo ChAT, Warszawa 2011.
- Mokrzycki B., *Sakramenty wtajemniczenia chrześcijańskiego*, Wydawnictwo ATK, Warszawa 1981.
- Moralerziehung im Religionsunterricht*, red. A. von Auer, A. Biesinger, H. Gutschera, Herder Verlag, Freiburg–Basel–Wien 1975.
- Müller G. L., *Podręcznik teologii dogmatycznej*, Wydawnictwo M, Kraków 1998.
- Müller G.L., *Dogmatyka katolicka*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2015.
- Murawski R., *Etapy rozwoju katechezy*, „Ateneum Kapłańskie” 71 (1978), s. 49-70.
- Murawski R., *Katecheza wierna Bogu i człowiekowi*, „Katecheta” 18 (1974), s. 196-201.

- Murawski R., *Potrzeba antropologicznego ukierunkowania na katechezę*, „Katecheta” 19 (1975) 4, s. 159-165.
- Na ścieżkach czasu. W 50. rocznicę kapłaństwa o swoim życiu śpiewa Biskup Antoni Długosz*, Studio Jacka Otręby 2014.
- Napiórkowski A., *Teologia XX i XXI wieku*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2015.
- Nauczanie języków obcych dzieci w wieku przedszkolnymi wczesnoszkolnym*, red. J. Karbowiczek, D. Ficek, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Lingwistycznej, Częstochowa 2010.
- Niparko R., *Wychowanie religijne jako wychowanie humanistyczne – perspektywa personalistyczna*, „Pedagogia Christiana” 2003, 2, 12, s. 9-22.
- Noske M., *Problematyczna uniwersalność wartości uniwersalnych*, „Terazniejszość – Człowiek – Edukacja” 2011 (3/55), s. 129-148.
- Nowak M., *Integralność w formacji kapłańskiej. Implikacje i wnioski dla projektów formacyjnych sformułowanych w nowym „Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis”*, „Formatio Permanens” 2017 (17), s. 31-62.
- Nowak M., *Pedagogiczny profil nauk o wychowaniu*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2012.
- Nowak M., *Podmiotowość – jej znaczenie i wartość w pedagogice chrześcijańskiej*, „Paedagogia Christiana” 2009 (2)24, s. 11-23.
- Nowak M., *Podstawy pedagogiki otwartej*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1999.
- Nowak M., *Teorie i koncepcje wychowania*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008.
- Nowak M., *Wychowanie do wolności i odpowiedzialności*, w: *Wychowanie personalistyczne. Wybór tekstów*, red. F. Adamski, Wydawnictwo WAM, Kraków 2005, s. 341-361.
- Nowak M., *Wychowanie w personalizmie*, „Chrześcijanin w Świecie” 1993 (4) 23, s. 57-72.
- Okoń W., *Słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2017.
- Olbrycht K., *Wychowanie do wartości – w centrum aksjologicznych dylematów współczesnej edukacji*, „Paedagogia Christiana” 2009 (2)24, s. 89-104.

- Olchanowski T., *Duchowość i narcyzm*, Wydawnictwo Psychologii i Kultury Eneteia, Warszawa 2006.
- Olejnik S., *Dar. Wezwanie. Odpowiedź. Teologia moralna 5. Służba Bogu i otwarcie się na świat*, Wydawnictwo UKSW, Warszawa 1989.
- Orędzie końcowe Synodu Biskupów do Ludu Bożego*, „L'Osservatore Romano” XXX (2000)1, s. 26.
- Paczkowski C.M., *Teologia świadectwa i doświadczenia w „Katechezach” Cyryla Jerozolimskiego*, „Quaestiones Selectae” VIII (2001)12, s. 1-16.
- Panuś T., *Zasada wierności Bogu i człowiekowi i jej realizacja w polskiej katechizacji*, Wydawnictwo UNUM, Kraków 2001.
- Paźniewski W., *Zdziwienie filozoficzne*, „Twórczość” 1984 (5), s. 151-153.
- Pädagogisches Lexikon*, Bertelsmann Fachverlag, Guetersloh 1970.
- Pedagogika*, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
- Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 2, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
- Pedagogika. Podstawy nauk o wychowaniu*, t. 1, red. B. Śliwerski, Gdańskie Wydawnictwo Pedagogiczne, Gdańsk 2006.
- Pedagogika ignacjańska. Historia, teoria, praktyka*, Wydawnictwo WSF-P „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010.
- Pedagogika miejsca*, red. M. Mendel, Wydawnictwo DSW, Wrocław 2006.
- Pedagogika wiary*, red. A. Hajduk, J. Mółka, Wydawnictwo WSF-P „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2007.
- Pełka A., *Personalizm chrześcijański w ujęciu Karola Wojtyły – Jana Pawła II*, <https://www.szkolnictwo.pl/index.php?id=PU7580> (dostęp: 12.07.2018).
- Piegsa J., *Człowiek – istota moralna. Teologia moralna fundamentalna*, t. 1, Wydawnictwo UO, Opole 2002.
- Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, Wydawnictwa Prawnicze PWN, Warszawa 1999.
- „Po życie sięgać nowe...”. Teoria a praktyka edukacyjna*, red. M.M. Urlińska, A. Uniewska, J. Horowski, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012.

- Podstawy edukacji ignacjańskiej*, WSF-P „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006.
- Polska katecheza wobec pluralizmu jednoczącej się Europy*, red. A. Offmański, Wydawnictwo Teologiczne USz, Szczecin 2004.
- Posynodalna adhortacja apostolska Verbum Domini Ojca Świętego Benedykta XVI do biskupów i duchowieństwa do osób konsekrowanych i wiernych świeckich o Słowie Bożym w życiu i misji Kościoła*.
- Potocki A., *Wychowanie religijne w polskich przemianach*, Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2007.
- Praktisches Wörterbuch der Religionspädagogik und Katechetik*, Herder, Wien–Freiburg–Basel 1978.
- Praktyczny słownik biblijny*, red. A. Grabner-Haider, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1994.
- Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 25, red. H. Zgółkowska, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań 2000.
- Przetacznikowa M., *Podstawy rozwoju psychicznego dzieci i młodzieży*, WSiP, Warszawa 1973.
- Psychoanaliza i religia w XXI wieku. Współzawodnictwo czy współpraca*, red. D.M. Black, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009.
- Psychologia dla teologów*, red. J. Makselon, Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków 1995.
- Psychologia religii*, red. Z. Chlewiński, Wydawnictwo KUL, Lublin 1982.
- Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, red. M. Żebrowska, PWN, Warszawa 1986.
- Psychologia rozwoju człowieka. Podręcznik akademicki*, red. J. Trempały, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2017.
- Rak R., *Parafia – wspólnota i parafia – instytucja. Aspekt pastoralny*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 329 (1985) 6, s. 37-49.
- Religijno-moralny wymiar rozwoju i wychowania*, red. A. Rynio, K. Braun, A. Lenzion, D. Opozda, Wydawnictwo KUL, Lublin 2012.
- Ricoeur P., *Filozofia osoby*, Wydawnictwo PAT, Kraków 1992.
- Rodzina źródło życia i szkoła miłości*, red. D. Kornas-Biela, TN KUL, Lublin 2001.
- Sakowicz E., *Religioznawstwo*, Wydawnictwo Polihymnia, Lublin 2009.

- Saran J., *Biografia jako metoda badań pedagogicznych*, „Studia i Prace Pedagogiczne” 2016 (3).
- Septuaginta pedagogiczno-katechetyczna*, red. J. Mółka, A. Walulik, Wydawnictwo Ignatianum, Kraków 2017.
- Sesboüé B., *Wierzę. Wezwanie do wiary katolickiej dla kobiet i mężczyzn XXI wieku*, Wydawnictwo Księży Marianów/Księgarnia św. Wojciecha, Warszawa–Poznań 2000.
- Seweryniak H., *Świadectwo i sens. Teologia fundamentalna*, Płocki Instytut Wydawniczy, Płock 2001.
- Seweryniak H., *Święty Kościół powszedni*, Wydawnictwo Więź, Warszawa 1996, s. 40-42.
- Siek S., *Formowanie osobowości*, Wydawnictwo ATK, Warszawa 1986.
- Sieradzan J., *Ryty przejścia, niegdys i teraz*, w: *Inicjacje. Społeczne znaczenie sytuacji liminarnych w rytach przejścia*, red. J. Sieradzan, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006.
- Sławiński S., *Rozważania o wychowaniu*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1983.
- Słownik języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
- Słownik katechetyczny*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 2007.
- Słownik Nowego Testamentu*, Wydawnictwo Święty Wojciech, Poznań 1986.
- Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda i S. Tynecka-Makowska, Wydawnictwo Universitas, Kraków 2006.
- Słownik teologiczny*, t. 2, red. A. Zuberbier, Warszawa 1989.
- Słownik teologii biblijnej*, red. X. Leon-Dufour, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań–Warszawa 1973.
- Służyć (z) miłością*, red. R. Ceglarek, Z. Marek, N. Piłkuła, A. Walulik, Wydawnictwo Regina Poloniae, Częstochowa 2019.
- Służyć z radością. Z biskupem Antonim Długoszem rozmawia ksiądz Stanisław Jasionek*, Edycja św. Pawła, Częstochowa 2007.
- Sobczak S., *Epistemologia wartości Maxa Schelera jako podstawa myślenia pedagogicznego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio J” 2017 (XXX), s. 17-26.

- Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Kościele*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 2002.
- Społeczności lokalne terażniejszość i przyszłość*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, SWPS Academic, Warszawa 2006.
- Stanisławowa Potocka A., *Mój pamiętnik*, Nakładem rodziny wyłożono w Drukarni W.L. Anczyca i sp., Kraków 1927.
- Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość*, t. X, Gdańska Wyższa Szkoła Humanistyczna, Gdańsk 2013.
- Studia i Prace Pedagogiczne 2016 (3). Rozprawy i Materiały (Pedagogika)*, Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie, Lublin 2016.
- Sujak E., *Rozważania o ludzkim rozwoju*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1998.
- Surzykiewicz J., *Religia, religijność i duchowość jako zasoby osobowe i kapitał społeczny w pedagogice społecznej/pracy socjalnej*, „Pedagogika Społeczna” XIV (2015) 1 (55), s. 23-71.
- Synergia a dobro wspólne*, red. Z. Uchnast, TN KUL, Lublin 2012.
- Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, PWN, Warszawa 1972.
- Szmidt K.J., *Pedagogika twórczości*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007.
- Szuman S., *Dzieła wybrane*, t. I, WSiP, Warszawa 1985.
- Szymaniak J., *Metoda biograficzna w pedagogice*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2013, t. X.
- Ślipko T., *Zarys etyki ogólnej*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2002.
- Tarnowski J., *Martin Buber – nauczyciel dialogu*, „Znak” XXXII (1980) 7, s. 872-873.
- Tchorzewski A.M. de, *Wstęp do teorii wychowania*, Wydawnictwo Ignatianum, Kraków 2016.
- Tillich P., *Dynamika wiary*, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1987.
- Tokarski S., *Dojrzałość religijna*, <http://www.psychologia.net.pl/artykul.php?level=191> (dostęp: 30.10.2015).
- Tomczak J., *Formowanie dojrzałego sumienia*, „Horyzonty Wiary” 9 (1998) 2, s. 25-41.
- Tracy B., *Zarządzanie czasem*, MUZA SA, Warszawa 2009.

- W drodze do prawdy. Podręcznik życia chrześcijańskiego*, red. Z. Marek, A. Walulik, Biblos, Tarnów 2016.
- W służbie Ludowi Bożemu*, red. B. Bejze, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań–Warszawa 1983.
- Waldenfels H., *Fascynacje chrześcijaństwem*, „Horyzonty Wiary” 8 (1997) 2, s. 3-16.
- Waldenfels H., *O Bogu, Jezusie Chrystusie i Kościele dzisiaj. Teologia fundamentalna w kontekście czasów obecnych*, Księgarnia św. Jacka, Katowice 1993.
- Walter E., *Podmiotowość jako kategoria pedagogiczna*, „Paedagogia Christiana” 2009 (2) 24, s. 55-61.
- Walulik A., *Bierzmowanie versus rytuały przejścia*, „Studia Koszalińsko-Kołoobrzeskie” 24-2017, s. 289-298.
- Walulik A., *Edukacyjne wspomaganie dorosłych w refleksji nad życiem*, Wydawnictwo Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków 2012.
- Walulik A., *Moderacyjne i synergiczne kształtowanie dorosłości/ Propozycja typologii modeli znaczeń wiedzy religijnej na przykładzie Korespondencyjnego Kursu Biblijnego*, Wydawnictwo WSF-P „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011.
- Wancke P., *Leksykon pojęć i definicji*, Wolters Kluwer, Warszawa 2007.
- Whitfield Ch., Whitfield B., Park R., Prevatt J., *The power of humility: choosing peace over conflict in relationships*, Deerfield Beach, Florida 2006.
- Wielka encyklopedia*, t. 27, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
- Wiseman J.A., *Historia duchowości chrześcijańskiej. Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009.
- Witczyk H., *Świadectwo – czego dotyczy?*, „Verbum Vitae” 27 (2015), s. 9-17.
- Witek S., *Chrześcijańska wizja moralności*, Wydawnictwo Święty Wojciech, Poznań 1983.
- Wojtyła K., *Osoba i czyn*, Polskie Towarzystwo Teologiczne, Kraków 1985.
- Wychowanie ku wartościom religijnym*, red. K. Chałas, A. Maj, J. Mariański, Wydawnictwo Jedność, Lublin–Kielce 2009.

- Wychowanie na rozdrożu. Personalistyczna filozofia wychowania*, red. F. Adamski, Wydawnictwo UJ, Kraków 1999.
- Wychowanie personalistyczne. Wybór tekstów*, red. F. Adamski, Wydawnictwo WAM, Kraków 2005.
- Wyszyński S., *Homilia*, Jasna Góra, 15 sierpnia 1979.
- Zajac W., *Piękno jako wartość: konteksty pedagogiczne*, „Chowanna” 2008 (1).
- Zarzycki S., *Człowiek jako podmiot w ujęciu teologicznym*, „Paedagogia Christiana” 2009 (2)24, s. 28-35.
- Zatorski W., *Kairos i Chronos w życiu lidera*, http://ps-po.pl/wp-content/uploads/2013/08/kairos_i_chronos_w_zyciu_lidera.pdf (dostęp: 10.09.2018).
- Zdybicka Z.J., *Człowiek i religia*, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2006.
- Ziebertz H.-G., Heil S., *Antropologiczne podstawy kształcenia religijnego*, „Horyzonty Wychowania” 1 (2002) 1, s. 129-151.
- Zuziak W., *Aksjologia Louisa Lavelle`a wobec ponowoczesnego kryzysu wartości*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2012.